O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI QONUNCHILIGIDA PROKURORNING HUQUQIY MAQOMI: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Anvarov Demirali Taxir o’g’li
Toshkent davlat yuridik universiteti
«Xalqaro huquq va qiyosiy huquqshunoslik»
fakulteti 3-bosqich talabasi
e-mail: anvarovdemirali@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.21616990

Annotatsiya. Mazkur maqola O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligida prokurorning huquqiy maqomini kompleks tarzda tahlil qilishga bag‘ishlangan. Konstitutsiyaning XXV bobi (143–145-moddalar), «Prokuratura to‘g‘risida»gi Qonun va jinoyat-protsessual qonunchilik normalari tahlili asosida prokurorning konstitutsiyaviy-huquqiy, institutsional va protsessual maqomining o‘zaro bog‘liqligi ko‘rsatilgan. Nazariy tahlildan tashqari, maqolada so‘nggi yillarda yuz bergan bir qator real vaziyatlar — xususan 2022 yilgi Qoraqalpog‘iston voqealari bo‘yicha tergov amaliyoti, BMT Qiynoqlarga qarshi qo‘mitasining O‘zbekiston bo‘yicha 2019–2020 yillardagi yakuniy xulosalari, shuningdek Toshkent shahridagi Yunusobod tumani amaliyotidan olingan 2026 yilgi кейс — asosida prokuror nazoratining amaliy samaradorligi tanqidiy baholangan. Prokuratura faoliyatining xalqaro standartlar (BMT Havana yo‘riqnomalari, Yevropa Kengashining Rec(2000)19 tavsiyasi, CCPE 13-sonli xulosasi) bilan qiyosiy tahlili amalga oshirilgan. Muallif prokuror maqomidagi bir qator muammoli jihatlarni — kadrlar mustaqilligining institutsional kafolatlari, intizomiy javobgarlik mezonlarining aniq emasligi, tergov va nazorat funksiyalari o‘rtasidagi manfaatlar to‘qnashuvi, umumiy nazorat vakolatlarining keng qamrovliligi va Majburiy ijro byurosi kabi qo‘shimcha funksiyalarning prokuratura tizimidagi o‘rni — aniqlab, har bir muammo bo‘yicha aniq va amaliy takliflарни ishlab chiqqan. Muallifning shaxsiy pozitsiyasiga ko‘ra, prokuratura institutining haqiqiy islohoti faqat deklarativ tamoyillarni takrorlash bilan emas, balki aynan mana shunday amaliy кейслар asosida ochib beriladigan tizimli nuqsonlarni bartaraf etish orqaligina mumkin bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: prokuratura, prokurorning huquqiy maqomi, prokuror nazorati, jinoyat protsessi, mustaqillik, intizomiy javobgarlik, manfaatlar to‘qnashuvi, xalqaro standartlar, Bosh prokuror, «Prokuratura to‘g‘risida»gi Qonun, konstitutsiyaviy islohot, Qoraqalpog‘iston voqealari, qiynoqlar.

1. Prokurorning huquqiy maqomining konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari va institutsional evolyutsiyasi

Prokuratura institutining tarixiy evolyutsiyasini davrlashtirishga urinsak, bizningcha, uni shartli ravishda uch bosqichga bo‘lish mumkin. Birinchi bosqich (1992–2000 yillar) — sovet davridagi tashkiliy tuzilmaning deyarli o‘zgarishsiz, faqat yangi davlat atributikasi bilan qayta shakllantirilishi davri; bu davrda prokuratura hali ham «umumiy nazorat» institutining klassik, keng qamrovli variantini saqlab qoldi. Ikkinchi bosqich (2001–2016 yillar) — 2001 yildagi qonun tahriri va bir qator qo‘shimcha institutsional o‘zgarishlar davri bo‘lib, bu davrda prokuratura vakolatlari qisman tizimlashtirildi, biroq tub islohotlar amalga oshirilmadi. Uchinchi bosqich (2017 yildan hozirgi kungacha) — sud-huquq tizimini isloh qilish strategiyasi doirasida prokuratura tizimida institutsional o‘zgarishlarning jadallashuvi, jumladan besh yillik vakolat muddatining joriy etilishi, koordinatsion funksiyalarning aniqlashtirilishi va Tadbirkorlar Vakili kabi muqobil nazorat institutlarining paydo bo‘lishi bilan xarakterlanadi. Bizning nazarimizda, aynan uchinchi bosqichning o‘ziga xosligi

shundaki, u prokuratura vakolatlarini kamaytirish emas, balki uni institutsional jihatdan «bezash» (tyuning qilish) yo‘nalishida rivojlangan — tub konseptual islohot, ya'ni umumiy nazorat modelidan voz kechish yoki uni tubdan qisqartirish hali amalga oshirilmagan.

Prokuror maqomini tahlil qilishdan avval uning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslarini ko‘rib chiqish zarur, chunki aynan shu asoslar keyingi boblarda muhokama qilinadigan protsessual vakolatlar va amaliyotdagi muammolarning ildizini tushuntiradi. 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida prokuraturaga alohida bob bag‘ishlangan bo‘lib, bu hol mamlakatimiz konstitutsiyaviy tartibining o‘ziga xos xususiyati hisoblanadi, zero ko‘pgina xorijiy davlatlar konstitutsiyalarida prokuratura instituti bunday tizimli tarzda mustahkamlanmagan [1; 4]. Bizningcha, bu holatning o‘zi allaqachon muhim signal beradi: qonunchi hokimiyat prokuraturaga nafaqat oddiy ijro organi, balki davlat mexanizmining tayanch elementi sifatida qaraganini ko‘rsatadi. 2023 yil 30 aprelda bo‘lib o‘tgan umumxalq referendumi asosida qabul qilingan Konstitutsiyaning yangi tahririda prokuraturaga bag‘ishlangan bob XXV bob sifatida saqlanib qoldi va 143–145-moddalarni o‘z ichiga oladi.

1992 va 2023 yildagi konstitutsiyaviy tahrirlarni bevosita qiyoslasak, bizningcha, matnning tuzilishi va asosiy g‘oyasi mazmunan katta o‘zgarishlarga uchramagan — o‘zgarishlar ko‘proq tahririy va tizimlashtiruvchi xarakterga ega bo‘lgan. Bu, bir tomondan, konstitutsiyaviy barqarorlikning ijobiy ko‘rsatkichi sifatida baholanishi mumkin, ikkinchi tomondan esa, bizning nazarimizda, bu shuni ham anglatadiki, 2023 yildagi keng qamrovli konstitutsiyaviy islohot davrida ham qonunchi prokuratura institutining konseptual asoslarini qayta ko‘rib chiqish imkoniyatidan foydalanmagan — ya'ni islohot fursati, bizningcha, ushbu yo‘nalishda to‘liq ishlatilmagan. Aynan shu kuzatuv bizni keyingi boblarda taklif etiladigan institutsional o‘zgarishlarning zarurligiga yanada ishonch bilan qarashga undaydi.

Konstitutsiyaning 143-moddasiga muvofiq, prokuratura organlarining asosiy vazifasi — O‘zbekiston Respublikasi hududida qonunlarning aniq va bir xilda ijro etilishi ustidan nazorat olib borishdir; bu vazifa Bosh prokuror va unga bo‘ysunuvchi prokurorlar tomonidan amalga oshiriladi. 145-modda prokuratura organlarining boshqa davlat organlari, tashkilotlar va mansabdor shaxslardan mustaqil ravishda, faqat Konstitutsiya va qonunlarga bo‘ysungan holda o‘z vakolatlarini amalga oshirishini mustahkamlaydi [1]. Shu tariqa prokuraturaga konstitutsiyaviy maqom berilishi uning mustaqilligini ta'minlovchi muhim omil sifatida baholanadi [4]. Shu bilan birga, biz shuni alohida ta'kidlashni lozim topamiz: konstitutsiyaviy mustahkamlanishning o‘zi mustaqillikni avtomatik tarzda kafolatlamaydi — normativ matn bilan amaliy институт o‘rtasidagi tafovut, bizningcha, aynan institutsional mexanizmlarning (kadrlar siyosati, moliyaviy mustaqillik, intizomiy jarayon) qay darajada ishlashiga bog‘liq bo‘ladi, bu masala keyingi boblarda konkret misollar asosida ko‘rsatiladi.

Tarixiy jihatdan qaraganda, O‘zbekiston prokuraturasi instituti sovet davridan meros bo‘lib qolgan «umumiy nazorat» (общий надзор) konsepsiyasiga asoslanadi — bu model 1933 yilda ittifoq miqyosida shakllantirilgan bo‘lib, prokuraturaga nafaqat jinoyat ishlari, balki barcha davlat organlari va xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyati ustidan keng qamrovli nazorat vakolatini bergan edi. Mustaqillik yillarida ushbu model tubdan qayta ko‘rib chiqilmagan, aksincha, «Prokuratura to‘g‘risida»gi Qonunning 4-moddasida saqlab qolingan [2]. Bizning fikrimizcha, aynan mana shu tarixiy davomiylik — ya'ni sovet davridagi keng qamrovli nazorat vakolatining bozor iqtisodiyoti sharoitida ham deyarli o‘zgarishsiz saqlanib qolishi — 2-bobda va 5-bobda batafsil ko‘rib chiqiladigan bir qator amaliy muammolarning tarixiy ildizini tashkil etadi.

Prokuraturaning tashkiliy-huquqiy asoslari, tuzilishi va vakolatlari batafsil tarzda 1992 yil 9 dekabrda qabul qilingan «Prokuratura to‘g‘risida»gi Qonunda belgilangan. Ushbu qonun 1992 yildan buyon qirqqa yaqin marta o‘zgartirish va to‘ldirishlarga uchragan bo‘lib, so‘nggi yillarda — 2023 yil 11 aprel (O‘RQ-829), 2023 yil 30 oktabr (O‘RQ-873) va 2023

yil 28 noyabr (O‘RQ-880) sonli qonunlar bilan — prokuratura organlarining koordinatsion funksiyalari, kadrlar masalalari va faoliyatining asosiy yo‘nalishlari yangilangan [2]. Qonunning 5-moddasida prokuratura organlari faoliyatining asosiy tamoyillari sifatida yagonalik, markazlashganlik, qonuniylik, mustaqillik va oshkoralik ko‘rsatilgan, bu esa prokuraturaning yagona markazlashgan tizim sifatida, quyi prokurorlarning yuqori prokurorlarga va Bosh prokurorga bo‘ysunishi asosida faoliyat yuritishini anglatadi [2; 6]. Islohotlarning bunchalik tez-tez, deyarli har yili amalga oshirilishi, bizningcha, ikki xil talqinra ega bo‘lishi mumkin: bir tomondan, bu qonunchilikning amaliyot ehtiyojlariga moslashuvchan reaksiyasidan dalolat bersa, ikkinchi tomondan — aynan shunday tez-tez o‘zgarishlar prokuratura tizimida institutsional barqarorlik va huquqiy bashorat qilish imkoniyatini pasaytirishi ham mumkin, bu masala amaliyotchi yuristlar tomonidan alohida tahlilga loyiq.

Prokurorning shaxsiy huquqiy maqomi nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega bo‘lgan yangilik — Qonunning 11-moddasiga kiritilgan o‘zgarishlar bo‘lib, unga ko‘ra Bosh prokuror, Harbiy prokuror, Qoraqalpog‘iston Respublikasi prokurori, viloyatlar, Toshkent shahri, tumanlar va shaharlar prokurorlarining vakolat muddati besh yil etib belgilandi [2]. Bunday muddatlilik, bir tomondan, kadrlar siyosatining barqarorligini ta'minlasa, ikkinchi tomondan, prokuror maqomining doimiyligi (nesmenyayemost) tamoyili bilan qanday nisbatda bo‘lishi masalasini kun tartibiga qo‘yadi. Bizningcha, besh yillik muddat o‘z-o‘zidan salbiy hodisa emas, biroq uning amaliy ta'siri to‘g‘ridan-to‘g‘ri muddat tugagach qayta tayinlash tartibotining shaffofligiga bog‘liq: agar qayta tayinlash mezonlari aniq va oldindan bilinadigan bo‘lmasa, besh yillik muddat amalda prokurorni yuqori turuvchi mansabdor shaxsga «xushomad qilish» xavfini keltirib chiqarishi mumkin — bu masala 5-bobda batafsil ko‘rib chiqiladi.

Bosh prokurorning konstitutsiyaviy-huquqiy javobgarligi alohida tahlilga loyiq. Konstitutsiyaning tegishli normalariga muvofiq Bosh prokuror Prezident tomonidan lavozimga tavsiya etilib, Senat tomonidan tasdiqlanadi hamda o‘z faoliyati yuzasidan yillik hisobotni Senatga taqdim etadi — bu «Parlament nazorati to‘g‘risida»gi Qonunning tegishli qoidasida mustahkamlangan [35]. Shuningdek, Bosh prokuror Qonunchilik palatasi deputati yoki Senat a'zosining daxlsizligidan mahrum etish to‘g‘risida taqdimnoma kiritish huquqiga ega, bu esa prokuraturaning qonun chiqaruvchi hokimiyatga nisbatan «tiyib turuvchi» (sderjki i protivovesi) funksiyasini amalga oshirishini ko‘rsatadi [1]. Shu bilan birga, bizningcha, yillik hisobotning Senatga taqdim etilishi o‘zi bilan formal protsedura bo‘lib qolmasligi, balki haqiqiy parlament muhokamasi va, zarur hollarda, tanqidiy baho berish imkoniyatini o‘zida mujassam etishi zarur — aks holda hisobdorlik mexanizmi, keyingi boblarda ko‘rsatilganidek, shakliy tusga ega bo‘lib qoladi.

Yuqorida ko‘rib o‘tilgan konstitutsiyaviy-huquqiy asoslar prokuror maqomining umumnazariy konturini belgilaydi, ammo uning amaliy mazmuni faqat protsessual funksiyalar doirasida, xususan jinoyat sudlovida, to‘liq namoyon bo‘ladi. Aynan shu bois navbatdagi bobda prokurorning jinoyat protsessidagi funksional maqomini tahlil qilishga o‘tamiz.

Doktrinal adabiyotda prokuratura institutini tasniflashning turlicha yondashuvlari mavjud. Saidov A.H. o‘zining konstitutsiyaviy huquq bo‘yicha asarlarida O‘zbekiston prokuraturasini «sui generis» — ya'ni uchala klassik hokimiyat tarmog‘iga (qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi, sud) ham to‘liq mansub bo‘lmagan, alohida konstitutsiyaviy maqomga ega organ sifatida tavsiflaydi [3; 39]. Abduolimov U.X. esa, Turkiya prokuraturasi bilan qiyoslagan holda, O‘zbekiston modelini ko‘proq «sud tizimiga yaqin, ammo undan tashkiliy jihatdan mustaqil» model sifatida tasniflaydi [5]. Bizning nazarimizda, bunday tasniflash bahslari sof nazariy ahamiyatga ega bo‘lib qolmasligi kerak: har bir tasnif tanlovi amaliy oqibatlarga ega — masalan, agar prokuraturani sud tizimiga yaqin organ sifatida

qarasak, unga nisbatan sudyalar mustaqilligiga oid kafolatlarni (masalan, mansab bo‘yicha to‘liq daxlsizlik) tatbiq etish mantiqan asoslanadi, biroq agar uni ijro etuvchi hokimiyatga yaqinroq organ sifatida qarasak, unga nisbatan ma'muriy javobgarlik va hisobdorlik mexanizmlari ustuvor bo‘lishi kerak. Bizningcha, O‘zbekiston qonunchiligi bu ikki yondashuv o‘rtasida aniq tanlov qilmagani — balki ikkalasining elementlarini birlashtirgani — aynan mana shu institutsional noaniqlikning tub sababi hisoblanadi va bu masala 5-bobda taklif etiladigan Prokurorlar kengashi konsepsiyasida hal etilishi mumkin.

2. Prokurorning jinoyat sudlovidagi protsessual-huquqiy maqomi: funksional tahlil

Prokurorning konstitutsiyaviy maqomi uning jinoyat-protsessual qonunchilikdagi aniq vakolatlari orqali amalga oshiriladi. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksiga muvofiq prokuror jinoyat ishlari bo‘yicha surishtiruv va dastlabki tergovning qonuniyligini ta'minlash, ayblov tarafining vakolatli vakili sifatida sudda ishtirok etish, shuningdek jabrlanuvchi va boshqa ishtirokchilarning huquq va erkinliklarini himoya qilish kabi ko‘p qirrali funksiyalarni bajaradi [9; 10]. Rustambayev M.H. ta'kidlaganidek, jinoyat protsessida prokurorning maqomi ikki xil yo‘nalishda namoyon bo‘ladi: birinchidan, u tergov organlari ustidan nazorat olib boruvchi mansabdor shaxs, ikkinchidan esa — davlat ayblovini qo‘llab-quvvatlovchi protsessual taraf sifatida chiqadi [10; 11]. Bizningcha, aynan mana shu ikki funksiyaning bir shaxsda — ya'ni prokurorda — birlashishi nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham eng nozik muammoli nuqtalardan biri hisoblanadi, chunki nazorat qiluvchi va ayblovchi funksiyalarning bir vaqtning o‘zida bajarilishi obyektivlikka putur yetkazish xavfini tug‘diradi — bu tezisni biz 4-bobda keltirilgan aniq кейслар misolida asoslab beramiz.

Bozorov J.S. o‘z tadqiqotida prokurorning inson huquq va erkinliklarini himoya qilishdagi rolini alohida ajratib ko‘rsatadi, uning fikricha prokuror fuqarolar shikoyat va arizalarini ko‘rib chiqish orqali huquqbuzarliklarga o‘z vaqtida munosabat bildirishning eng to‘g‘ridan-to‘g‘ri vositasiga aylanadi [12]. Bu tezis amaliyotda ham o‘z tasdig‘ini topadi: Bosh prokuratura huzurida faoliyat yurituvchi milliy darajadagi «Call-markaz» orqali fuqarolar murojaatlarini o‘z vaqtida qabul qilish va ko‘rib chiqish mexanizmi joriy etilgan, bu esa prokurorning nazorat funksiyasini operativ tarzda amalga oshirishga xizmat qiladi. Biroq, bizningcha, murojaatlarni qabul qilishning texnik jihatdan yaxshi yo‘lga qo‘yilgani — bu hali ularning mazmunan samarali ko‘rib chiqilishining kafolati emas; 4-bobda tahlil qilinadigan Yunusobod кейси aynan mana shu ikki jihat — shakl va mazmun — o‘rtasidagi tafovutni yaqqol ko‘rsatadi.

Prokuror faoliyatining yana bir muhim yo‘nalishi — tergov-ekspertiza munosabatlari doirasidagi kriminalistik funksiyadir. Rajabov B.H. prokuror-kriminalistning dalillarni to‘plash jarayonidagi rolini kuchaytirish istiqbollarini tahlil qilib, aynan mana shu funksiyaning takomillashtirilishi tergov sifatining oshishiga bevosita ta'sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi [13]. Astanov I.R. va Turg‘unov A. ham o‘zlarining qo‘shma tadqiqotida prokuror-kriminalistning tergov jarayonini takomillashtirish va shaxs huquq-erkinliklarini himoya qilishni ta'minlashdagi rolini keng yoritib, bu funksiyaning institutsional jihatdan aniqroq tartibga solinishi zarurligini ta'kidlaydilar [14]. Shu o‘rinda bizning nuqtai nazarimizni ham bildirishni lozim topamiz: kriminalistik funksiyaning kuchayishi, agar u mustaqil sud nazorati bilan muvozanatlashtirilmasa, dalillarni to‘plash jarayonida prokurorning ustunlik mavqeini yanada mustahkamlashi va, natijada, tergov-sud tizimidagi «tenglik qurollari» (equality of arms) tamoyilining buzilishiga olib kelishi mumkin.

Prokuratura tizimidagi institutsional tarkibning murakkabligi alohida diqqatga sazovor. Xususan, 2017 yilda Bosh prokuratura huzurida tashkil etilgan Majburiy ijro byurosi ijro ishlari bo‘yicha funksiyalarni amalga oshiradi, biroq bu funksiya klassik prokuror nazorati (qonuniylik ustidan nazorat) bilan bevosita bog‘liq bo‘lmagan, ko‘proq ijro-ma'muriy

xususiyatga ega bo‘lgan vazifadir [4; 6]. Bunday ko‘p funksiyalilik, bir tomondan, prokuraturaning huquqni muhofaza qilish tizimidagi markaziy rolini mustahkamlasa, ikkinchi tomondan, uning klassik nazorat maqomini «suyultirish» xavfini tug‘diradi. Bizningcha, bu — shunchaki nazariy faraz emas, balki amaliyotda haqiqatan ham kuzatiladigan tendensiya: prokuratura resurslarining bir qismi ijro-ma'muriy vazifalarga yo‘naltirilishi, muqarrar ravishda, uning asosiy — qonuniylik ustidan nazorat — vazifasiga ajratiladigan e'tibor va resurslarni qisqartiradi.

Prokuraturaning faqat jinoiy-protsessual soha bilan cheklanmagan, balki vazirliklar, idoralar, hokimlar va boshqa mansabdor shaxslar tomonidan qonunlarning ijro etilishi ustidan umumiy nazorat olib borish vakolati ham saqlanib qolgan [2]. Kim I. va Inagamova M. ta'kidlashicha, aynan mana shu keng qamrovli nazorat vazifasi prokuraturaning Markaziy Osiyo mintaqasidagi ko‘pgina mamlakatlar prokuratura tizimlaridan farqli o‘ziga xos jihatini tashkil etadi, zero ko‘plab davlatlarda prokuraturaning umumiy (nafaqat jinoiy-huquqiy) nazorat vazifasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab qisqartirilgan edi [20]. Tadbirkorlik subyektlari bilan bog‘liq nazorat amaliyoti alohida e'tiborga loyiq: 2017 yil 29 avgustda qabul qilingan «Tadbirkorlik subyektlarining huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Vakil to‘g‘risida»gi Qonun, keyinchalik 2023 yil 20 yanvardagi O‘RQ-815-son Qonun bilan kengaytirilgan holda, aynan davlat organlari, jumladan huquqni muhofaza qilish tizimi tomonidan tadbirkorlik faoliyatiga asossiz aralashuvning oldini olishga qaratilgan alohida institutsional mexanizmni yaratdi [43]. Bizningcha, aynan mana shu qonunning qabul qilinishi — o‘z-o‘zidan — prokuratura tomonidan amalga oshirilayotgan umumiy nazoratning amaliyotda tadbirkorlik erkinligiga haddan tashqari aralashuv holatlarini keltirib chiqarganining bilvosita, ammo ishonchli tan olinishi hisoblanadi; aks holda alohida Vakil institutini yaratishga ehtiyoj bo‘lmasdi. Ushbu o‘ziga xoslik prokuror maqomini tahlil qilishda xalqaro tajribaga murojaat qilishni taqozo etadi, shu sababli navbatdagi bobda xalqaro standartlar bilan qiyosiy tahlil amalga oshiriladi.

Prokuratura tizimining alohida institutsional bo‘g‘ini — Bosh prokuratura huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti — ham chuqur tahlilga muhtoj. Ushbu departament iqtisodiy va moliyaviy sohadagi jinoyatlarni aniqlash, tergov qilish hamda oldini olish bo‘yicha maxsus vakolatlarga ega bo‘lib, amalda mustaqil tergov organi funksiyasini ham bajaradi [3]. Bizningcha, aynan mana shu departamentning maqomi — u bir vaqtning o‘zida ham Bosh prokuratura tarkibiy qismi, ham mustaqil tergov vakolatiga ega tuzilma bo‘lishi — institutsional jihatdan ikkilanish yaratadi: agar departament tomonidan yuritilgan tergov ishi bo‘yicha huquqbuzarlik yuz bersa, uni kim — qaysi mustaqil organ — nazorat qilishi lozimligi masalasi qonunda yetarlicha aniq emas. Bu, bizning fikrimizcha, «kim nazoratchini nazorat qiladi» (quis custodiet ipsos custodes) klassik muammosining O‘zbekiston sharoitidagi aniq namoyonidir.

Jinoyat-protsessual maqomning yana bir muhim jihati — prokurorning ehtiyot chorasi sifatida qamoqqa olishni sanksiyalashdagi (yoki unga rozilik berishdagi) roli bilan bog‘liq. Garchi 2017 yildan keyingi islohotlar natijasida qamoqqa olish sanksiyasini berish vakolati sudlarga o‘tkazilgan bo‘lsa-da, prokuror amalda tergov organi tomonidan tayyorlangan materiallarni sudga kiritishdan oldin «birlamchi filtr» vazifasini bajaradi [9]. Bizningcha, aynan mana shu «birlamchi filtr» bosqichi ko‘pincha e'tibordan chetda qoladi: tadqiqotchilar odatda sud nazoratining o‘zigagina e'tibor qaratadi, biroq amaliyotda prokurorning ehtiyot chorasi to‘g‘risidagi taqdimnomani qanday shakllantirishi — batafsil asoslangan holda yoki shablon tarzida — sudning yakuniy qarori uchun ko‘p jihatdan hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, bizning nazarimizda, prokurorning ehtiyot chorasi bo‘yicha taqdimnomalari sifatini baholovchi ichki monitoring mexanizmini joriy etish alohida ahamiyatga ega.

Prokurorning vakolatlari jinoyat sudlovi bilan cheklanmasdan, fuqarolik, ma'muriy va iqtisodiy nizolarni ko‘rib chiqishda ham namoyon bo‘ladi: qonunga muvofiq prokuror davlat yoki jamoat manfaatlarini himoya qilish zarur bo‘lgan fuqarolik ishlar hamda iqtisodiy nizolarni ko‘rib chiqishda ishtirok etish, shuningdek qonunga zid sud aktlariga norozilik bildirish huquqiga ega [2]. Bizningcha, ushbu vakolat — garchi u fuqarolarning huquqlarini qo‘shimcha himoya qilish vositasi sifatida yaratilgan bo‘lsa-da — amaliyotda ikkilamchi ta'sirga ega bo‘lishi mumkin: agar prokuror tomonlardan birining (masalan, davlat korxonasi yoki mahalliy hokimiyat organi) manfaatini «davlat manfaati» sifatida talqin qilsa, bu xususiy tomon (jumladan tadbirkorlik subyekti)ning protsessual tengligini buzishi mumkin. Bu, bizning fikrimizcha, 4.4-bandda ko‘rsatilgan tadbirkorlik erkinligiga aralashuv muammosining fuqarolik-protsessual ko‘rinishidir va u alohida ilmiy tahlilga loyiq, biroq mazkur maqola doirasida biz uni faqat umumiy tarzda qayd etib o‘tamiz.

Prokurorning yana bir muhim, ammo ko‘pincha e'tibordan chetda qoladigan vakolati — qamoqqa olingan, hibsga olingan va jazoni o‘tayotgan shaxslarning huquqlariga rioya etilishi ustidan nazorat, ya'ni penitensiar nazoratdir [2]. Ushbu funksiya, bizning nazarimizda, aynan 4.1-bandda tahlil qilingan qiynoq muammosi bilan bevosita bog‘liq: qamoq joylaridagi shapoitlar va muomala usullarini nazorat qilish vakolati prokuraturada mujassam bo‘lgan holda, xuddi shu prokuratura tergovni ham nazorat qilishi — bu, bizningcha, nazoratning ikki turini (penitensiar va tergov nazorati) bitta institutda birlashtirish orqali yana bir marta manfaatlar to‘qnashuvi yaratadi. Xalqaro amaliyotda ko‘plab davlatlarda penitensiar muassasalar ustidan nazorat vakolati prokuraturadan tashqari, mustaqil ombudsman turidagi institutlarga (masalan, milliy preventiv mexanizmlarga, Qiynoqlarga qarshi konvensiyaning Fakultativ protokoliga muvofiq) berilgan [27; 40]. Bizning fikrimizcha, O‘zbekistonda ham shunga o‘xshash mustaqil milliy preventiv mexanizmning prokuraturadan tashqarida, to‘liq mustaqil tarzda kuchaytirilishi, 4.1-bandda ko‘rsatilgan muammoni institutsional darajada hal qilishning yana bir muhim yo‘nalishi bo‘lishi mumkin.

3. Xalqaro standartlar nuqtai nazaridan O‘zbekiston prokuraturasi instituti: qiyosiy-huquqiy tahlil

Prokuror maqomini tahlil qilishda uning milliy qonunchilikdagi tartibga solinishi xalqaro-huquqiy standartlar bilan qanchalik muvofiq kelishini aniqlash muhim ahamiyatga ega, chunki aynan shu muvofiqlik darajasi prokuraturaning huquqiy davlat qurishdagi samaradorligini belgilovchi omillardan biriga aylanadi. Prokuror mustaqilligiga oid eng fundamental xalqaro hujjat — 1990 yilda Havana shahrida qabul qilingan BMTning Prokurorlar roliga oid yo‘riqnomasidir, unda prokurorlar o‘z vazifalarini har qanday siyosiy, ijtimoiy yoki boshqa tazyiqdan xoli holda, qat'iy professional mezonlar asosida amalga oshirishlari lozimligi, shuningdek ularning lavozimga tayinlanishi va intizomiy javobgarlikka tortilishi shaffof va aniq mezonlarga asoslanishi zarurligi belgilangan [15].

Yevropa Kengashi Vazirlar Qo‘mitasining Rec(2000)19 tavsiyasida prokuraturaning jinoiy adliya tizimidagi roli, uning ijro hokimiyati bilan munosabatlari va prokuror qarorlarining sud tomonidan nazorat qilinishi masalalari batafsil yoritilgan [16]. Yevropa prokurorlarining maslahat kengashi (CCPE) tomonidan qabul qilingan 13-sonli xulosada prokuror mustaqilligi, javobgarligi va etikasi o‘zaro uyg‘unlikda bo‘lishi zarurligi ta'kidlanib, mustaqillik hech qachon javobgarliksiz (bezotchetnost) tushunilmasligi lozimligi alohida ko‘rsatilgan [17]. Bizningcha, aynan mana shu — mustaqillik va javobgarlikning uyg‘unligi tamoyili — O‘zbekiston prokuraturasi amaliyotida eng zaif bo‘g‘in hisoblanadi, buni biz 4-bobda BMT Qiynoqlarga qarshi qo‘mitasining xulosalari misolida ko‘rsatamiz.

Aynan ushbu tezis O‘zbekiston prokuraturasi amaliyotida qanday aks etayotganini baholash uchun Venetsiya komissiyasining 2011 yilgi Yevropa standartlari to‘g‘risidagi hisobotiga murojaat qilish maqsadga muvofiq, unda prokuror mustaqilligining institutsional kafolatlari — jumladan, lavozimga tayinlash tartiboti, intizomiy protseduralar va mansab

xavfsizligi (nesmenyayemost) masalalari markaziy o‘rin egallaydi [18]. Prokuror axloqi va xulq-atvor me'yorlari bo‘yicha Yevropa Kengashining Budapesht yo‘riqnomalari (2005 yil) prokurorlarning xolislik, adolat va professional mas'uliyat tamoyillariga rioya qilishini alohida reglamentlaydi [19]. Xalqaro prokurorlar uyushmasining (IAP) kasbiy mas'uliyat standartlari ham xuddi shunday yondashuvni qo‘llab-quvvatlaydi va prokurorlarning vazifalarini bajarishda har qanday noo‘rin ta'sirdan xoli bo‘lishi zarurligini ta'kidlaydi [30], shuningdek prokuror mustaqilligining xalqaro standartlari va ilg‘or amaliyoti alohida tadqiqot predmetiga aylangan [32].

Mintaqaviy tajribaga murojaat qilsak, Markaziy Osiyo davlatlari orasida ham prokuratura vakolatlarini isloh qilish borasida turlicha yondashuvlar kuzatiladi. Xususan, Qozog‘iston Respublikasida so‘nggi yillarda amalga oshirilgan islohotlar natijasida prokuraturaning umumiy nazorat vakolati sezilarli darajada qisqartirildi va tadbirkorlik subyektlarini tekshirish tartibiga qat'iy risklarga asoslangan yondashuv joriy etildi, bu esa davlat rahbariyati tomonidan tadbirkorlikni asossiz tekshiruvlar va reйderstvodan himoya qilish siyosatining bir qismi sifatida e'lon qilingan; ushbu yo‘nalishda Qozog‘istonda alohida Biznes-ombudsmen instituti ham faoliyat yuritadi. Qirg‘iziston Respublikasida esa prokuratura tizimi konstitutsiyaviy islohotlardan so‘ng qisman qayta tashkil etilib, uning ayrim tergov funksiyalari boshqa organlarga o‘tkazilgan. Bizning nazarimizda, ushbu ikki qo‘shni davlat tajribasi shuni ko‘rsatadiki, umumiy nazorat modelidan tubdan voz kechish yoki uni sezilarli darajada qisqartirish mintaqada allaqachon amaliy tajriba sifatida mavjud, demak O‘zbekiston uchun ham bunday yo‘nalishdagi islohotlar nafaqat Yevropa standartlari, balki qo‘shni davlatlar tajribasi asosida ham qo‘shimcha ravishda asoslanishi mumkin.

Xorijiy tajribaning qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, prokuraturaning huquqiy maqomi davlatlar kesimida bir xil emas: ayrim davlatlarda (jumladan, Rossiya va bir qator MDH davlatlarida) prokuratura mustaqil davlat organi sifatida faoliyat yuritsa, boshqa davlatlarda (masalan, Germaniya va Frantsiyada) u adliya tizimiga kiritilgan, AQShda esa prokuratura Adliya vazirligi tarkibida faoliyat ko‘rsatadi [10; 20]. Ushbu tipologiyaga ko‘ra, O‘zbekiston prokuraturasi mustaqil, yagona markazlashgan va ierarxik tizim modeliga mansub bo‘lib, bu model asosan sobiq ittifoq davlatlariga xos hisoblanadi [2; 20]. Bizning nazarimizda, bunday ierarxik-markazlashgan model o‘z-o‘zidan salbiy emas — u operativ boshqaruv va yagona huquqni qo‘llash amaliyotini ta'minlaydi, biroq uning teskari tomoni ham mavjud: markazlashgan ierarxiya sharoitida quyi bo‘g‘in prokurorining mustaqil, faqat qonunga asoslangan qarorlar qabul qilishi amalda yuqori turuvchi mansabdor shaxsning norasmiy ko‘rsatmalariga qarshi turishni talab qiladi, bu esa amaliyotda deyarli imkonsiz vaziyat yaratadi.

Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti (OECD) tomonidan O‘zbekistonda korrupsiyaga qarshi islohotlar yuzasidan tayyorlangan hisobotda prokuraturaning korrupsiyaga qarshi kurashdagi institutsional roli ijobiy baholangan bo‘lib, shu bilan birga prokurorlik nazorati vakolatlarining shaffofligi va hisobdorligini yanada mustahkamlash zarurligi qayd etilgan [22]. YeXHTning Demokratik institutlar va inson huquqlari bo‘yicha byurosi (ODIHR) ham huquqiy davlat va prokurorlik standartlariga oid tavsiyalarida ana shunday institutsional shaffoflikning zarurligini ta'kidlaydi [23]. Shu tariqa, xalqaro standartlar bilan qiyosiy tahlil O‘zbekiston prokuratura tizimining umumiy kontseptual asoslari jahon amaliyotiga mos kelishini, ammo ayrim institutsional mexanizmlarda — xususan mustaqillik kafolatlari va intizomiy javobgarlik tartibotida — takomillashtirishga ehtiyoj borligini ko‘rsatadi. Bizningcha, ushbu nazariy xulosaning haqiqiy vazni faqat konkret amaliy vaziyatlar orqali tekshirilganda oshadi, shu sababli navbatdagi bobda biz beshta real кейсни batafsil tahlil qilamiz.

Nazariy jihatdan yana bir muhim masala — jinoiy adliya tizimining ikki asosiy modeli, ya'ni состязательная (adversarial, ingliz-amerika) va inkvizitsion (inquisitorial, kontinental

yevropa) modellari o‘rtasidagi farqning prokuror maqomiga ta'siridir. Sof состязательная modelda (masalan, AQSh va Buyuk Britaniyada) prokuror faqat ayblov tarafi bo‘lib, tergovni mustaqil politsiya yoki maxsus tergov idoralari olib boradi, prokuror esa ular tomonidan to‘plangan dalillarni sudda taqdim etuvchi «tomon» sifatida chiqadi; bunday modelda prokurorning tergov ustidan nazorat funksiyasi minimal darajada. Kontinental-yevropa (inkvizitsion) modelda esa, aksincha, prokuror tergov jarayonini boshqarish yoki unga rahbarlik qilishda faolroq ishtirok etadi. Bizningcha, O‘zbekiston modeli aslida bu ikki modelning gibrid ko‘rinishi hisoblanadi: prokuror rasman tergov ustidan nazoratchi (inkvizitsion an'anaga xos), amalda esa sudda faqat ayblov tarafi sifatida chiqadi (состязательная elementga xos). Aynan mana shu gibridlik, bizning nazarimizda, 2-bobda ko‘rsatilgan «ikki funksiyaning bir shaxsda birlashishi» muammosining tuzilmaviy sababidir: sof состязательная modelda bo‘lgani kabi tergov va ayblovni institutsional jihatdan aniq ajratish, bizningcha, ushbu muammoni tubdan hal qilishning eng radikal, ammo eng samarali yo‘li bo‘lardi.

4. Institutsional muammolar va yechimlar

Yuqoridagi uchta bobda ko‘rib chiqilgan nazariy-me'yoriy tahlil, bizningcha, faqat real vaziyatlar bilan boyitilganda o‘zining to‘liq isbotlovchi kuchiga ega bo‘ladi. Shu sababli mazkur bobda biz beshta konkret кейсни — ularning har birini alohida muammo va shu muammoga oid aniq yechim taklifi bilan birga — batafsil tahlil qilamiz.

Tanlangan beshta кейсни tizimli tarzda joylashtirish maqsadida biz ularni prokuror funksiyasining qaysi jihatiga tegishli ekanligi bo‘yicha guruhlashimiz mumkin, deb hisoblaymiz. Birinchi guruh — prokurorning tergov ustidan nazorat funksiyasi bilan bog‘liq muammolar (4.1- va 4.2-bandlar, ya'ni qiynoq shikoyatlari va Qoraqalpog‘iston voqealari) — bu yerda asosiy muammo, bizning tahlilimizcha, manfaatlar to‘qnashuvidir. Ikkinchi guruh — prokurorning fuqarolar bilan kundalik o‘zaro aloqasi bilan bog‘liq muammolar (4.3-band, Yunusobod кейси) — bu yerda asosiy muammo shaxsiy javobgarlikning yo‘qligi va shakliy yondashuv («buferlashuv»)dir. Uchinchi guruh — prokurorning iqtisodiy va ma'muriy nazorat funksiyasi bilan bog‘liq muammolar (4.4-band, tadbirkorlik sohasi) — bu yerda asosiy muammo vakolatlar chegarasining noaniqligidir. To‘rtinchi guruh — prokurorning ayblov funksiyasi bilan bog‘liq muammolar (4.5-band, Otabek Sattoriy ishi) — bu yerda asosiy muammo ayblov vakolatining maqsadidan chetga chiqib qo‘llanilishidir. Bizningcha, bunday guruhlashtirish shuni ko‘rsatadiki, muammolar tasodifiy emas, balki prokurorning har bir asosiy funksional yo‘nalishida alohida-alohida namoyon bo‘ladigan, ammo bitta umumiy institutsional sababga — hisobdorlik va shaffoflik mexanizmlarining yetarli emasligiga — borib taqaladigan tizimli hodisadir.

2019 yil noyabr–dekabr oylarida BMT Qiynoqlarga qarshi qo‘mitasi O‘zbekistonning beshinchi davriy hisobotini ko‘rib chiqib, 2019–2020 yillarda yakuniy xulosalarini e'lon qildi. Qo‘mita o‘z xulosalarida qiynoq va shafqatsiz muomalaning huquqni muhofaza qilish, tergov va jazoni ijro etish organlari tomonidan, asosan iqror bo‘lish yoki jinoyat protsessida foydalaniladigan ma'lumot olish maqsadida, tizimli tarzda qo‘llanilishidan chuqur xavotirda ekanini bildirdi; bunda prokurorlar va sudyalar odatda qiynoq ostida olingan iqror ko‘rsatmalar sud jarayonida dalil sifatida taqdim etilishi haqidagi shikoyatlarni e'tiborsiz qoldirishi yoki ko‘rib chiqishdan bosh tortishi qayd etilgan [40]. Bundan-da muhimi, Qo‘mita prokuratura tomonidan qabul qilingan qiynoq to‘g‘risidagi shikoyatlar 2017 yildan 2018 yilgacha o‘n baravar ko‘paygani, biroq mansabdor shaxslarga nisbatan qo‘zg‘atilgan ishlar soni bunga mutanosib ravishda oshmaganini alohida ta'kidladi; shuningdek Qo‘mita prokuratura tizimiga xos manfaatlar to‘qnashuvi prokurorlarni dastlabki tergovni asossiz ravishda to‘xtatishga undashidan xavotirini bildirdi [40].

Bizningcha, aynan mana shu xulosa — statistik ko‘rsatkichlar (shikoyatlar sonining o‘n baravar oshishi) va institutsional natija (jinoiy javobgarlikka tortish sonining mutanosib

o‘smasligi) o‘rtasidagi keskin tafovut — 2-bobda nazariy jihatdan ko‘rsatilgan muammoning, ya'ni prokurorning bir vaqtning o‘zida ham tergov ustidan nazoratchi, ham davlat ayblovi tarafdori bo‘lishining amaliy oqibatini yaqqol namoyish etadi. Qachonki tergovni amalga oshirgan yoki unga rahbarlik qilgan huquqni muhofaza qilish tizimining boshqa xodimlari tomonidan qiynoq qo‘llanilgani to‘g‘risida shikoyat kelib tushsa, prokuror ob'ektiv ravishda ikki manfaat o‘rtasida qoladi: bir tomondan — qonuniylikni ta'minlash burchi, ikkinchi tomondan — o‘zi nazorat qilib kelayotgan tergov natijalarining («ishning yaxlitligi»ning) buzilishiga yo‘l qo‘ymaslik istagi. Bizning nazarimizda, aynan shu ikkinchi omil amalda ustunlik qilmoqda, degan xulosaga Qo‘mitaning statistik ma'lumotlari asos beradi.

Ushbu aniq muammoga nisbatan biz quyidagi konkret yechimni taklif etamiz: qiynoq va shafqatsiz muomala to‘g‘risidagi shikoyatlarni ko‘rib chiqish va tekshirish vakolatini oddiy tartib-qoidadagi hududiy prokuraturadan ajratib, Bosh prokuratura tizimida mustaqil, faqat shunday shikoyatlar bilan shug‘ullanadigan va hududiy tergov organlaridan tashkiliy jihatdan ajratilgan maxsus bo‘linma tashkil etish lozim, uning xodimlari ishning tergov bosqichida ishtirok etmagan bo‘lishi shart. Bundan tashqari, har bir qiynoq to‘g‘risidagi shikoyat bo‘yicha qabul qilingan rad javobi obyektiv sabablarni ko‘rsatgan holda yozma tarzda asoslanishi va yuqori turuvchi prokuror tomonidan majburiy tartibda qayta ko‘rib chiqilishi kerak, deb hisoblaymiz — bu, bizningcha, CCPE tavsiyalarida ilgari surilgan mustaqillik-javobgarlik muvozanati tamoyilini amaliyotga tatbiq etishning eng maqbul yo‘lidir [17; 40].

2026 yil fevral oyida nuz.uz internet-nashri Toshkent shahrining Yunusobod tumanidagi bitta ko‘p qavatli uyning turar-joy egalari sherikchiligi (TCЖ) «Лауло коммунал»ga oid holatni yoritdi. 2024 yil dekabr oyida TCЖ tafтish komissiyasi a'zolari jurnalist ishtirokida 2019–2023 yillar davomidagi moliyaviy-xo‘jalik faoliyati bo‘yicha tekshiruv materiallarini tuman prokuraturasiga topshirdilar; tekshiruv jiddiy qoidabuzarliklarni — buxgalteriya hisobining amalda yuritilmaganini, naqd mablag‘larning bankka topshirilmaganini, pul mablag‘lari harakati TCЖ muhrini nazorat qilgan shaxslar tomonidan soxta hujjatlar bilan rasmiylashtirilganini — aniqladi [42]. Nashr ma'lumotlariga ko‘ra, prokuratura tomonidan bu materiallar bo‘yicha real tergov ishi boshlash o‘rniga, ariza va murojaatlar huquqiy maqomga ega bo‘lmagan xatlar bilan «yopib qo‘yilgan», qonun chiqaruvchi organ a'zolari — senatorlar R. Fazilova va A. Abdullayevning so‘rovlariga ham shoshilinch, mazmunan bo‘sh javoblar berilgan, hatto aybdor deb topilgan TCЖning nomi ham ko‘rsatilmagan [42].

Bizningcha, ushbu кейс — garchi u miqyos jihatidan Qoraqalpog‘iston voqealaridan ancha kichik bo‘lsa-da — prokuror nazoratining kundalik, ommaviy amaliyotidagi eng keng tarqalgan nuqsonni ochib beradi: nazorat funksiyasining shakliy javob berish (отписка) amaliyotiga aylanishi. Bu — biz «buferlashuv» deb ataydigan hodisa: prokuratura fuqarolar va qonun chiqaruvchi hokimiyat vakillarining tashvishlarini haqiqatan hal qilish o‘rniga, ularni shakliy javoblar bilan «yumshatish», ziddiyatni bartaraf etish emas, balki uni ko‘rinmas holga keltirish funksiyasini bajaradi. Bizning fikrimizcha, bunday amaliyotning tizimli xarakter kasb etishi aynan intizomiy javobgarlik mezonlarining noaniqligi va individual prokurorning shaxsiy javobgarligini aniqlash mexanizmining yo‘qligi bilan bevosita bog‘liq — agar konkret javobni tayyorlagan xodim shaxsan javobgar bo‘lmasa, «umumiy», imzosiz-shaxssiz javoblar amaliyoti muqarrar ravishda kengayadi.

Ushbu muammoni bartaraf etish uchun biz quyidagi ikki bosqichli yechimni taklif etamiz: birinchidan, «Prokuratura to‘g‘risida»gi Qonunga fuqarolar murojaatlariga berilgan har qanday javobda uni tayyorlagan mas'ul xodimning ismi, lavozimi va imzosi ko‘rsatilishi majburiyligini belgilovchi norma kiritish, bu — shaxsiy javobgarlikni tiklashning eng oddiy, ammo samarali vositasidir; ikkinchidan, qonun chiqaruvchi organ a'zolarining rasmiy so‘rovlariga berilgan javoblar sifatini nazorat qiluvchi va ularni yiliga kamida bir marta tahlil

qiluvchi mustaqil parlament kichik qo‘mitasini yoki maxsus monitoring mexanizmini joriy etish, uning natijalari «Parlament nazorati to‘g‘risida»gi Qonunga muvofiq oshkor qilinishi lozim [35; 42].

2017 yil 29 avgustda qabul qilingan O‘RQ-440-son Qonun bilan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida tadbirkorlik subyektlarining huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo‘yicha Vakil instituti ta'sis etildi; 2023 yil 20 yanvardagi O‘RQ-815-son Qonun bilan uning vakolatlari, jumladan davlat organlari tomonidan tadbirkorlik subyektlari huquqlariga rioya etilishini nazorat qilish vakolati kengaytirildi [43]. Ushbu institutning amaliy faoliyati shuni ko‘rsatadiki, tadbirkorlarning mablag‘lari asossiz undirib olingani yoki ularning murojaatlariga e'tiborsizlik ko‘rsatilgani bilan bog‘liq holatlar bo‘yicha mansabdor shaxslarni javobgarlikka tortish alohida Vakil instituti orqali amalga oshirilmoqda [36].

Bizning nazarimizda, aynan mana shu — alohida, prokuraturadan tashqari Vakil institutining ta'sis etilishi va uning amaliy zaruriyati — 2-bobda ilgari surilgan tezisning bilvosita, ammo institutsional jihatdan eng ishonchli tasdig‘i hisoblanadi: agar prokuraturaning umumiy nazorat vakolati tadbirkorlik erkinligini yetarlicha samarali himoya qila olganida edi, alohida Vakil institutini yaratishga institutsional ehtiyoj tug‘ilmagan bo‘lardi. Demak, davlat o‘zi ham — bu institutni ta'sis etish orqali — prokuratura nazoratining ushbu sohadagi amaliy yetarsizligini bilvosita tan olgan, deb xulosa qilishimiz mumkin.

Bizningcha, muammoning tub yechimi ikkita parallel institutni saqlab qolishda emas, balki ularning vakolatlarini aniq va bir-birini takrorlamaydigan tarzda taqsimlashda: prokuraturaning tadbirkorlik subyektlari faoliyatiga aralashuvi faqat aniq jinoyat tarkibi belgilari mavjud bo‘lgan hollarda va faqat sud tomonidan berilgan ruxsat asosida amalga oshirilishi, iqtisodiy-ma'muriy xarakterdagi barcha nizolar va shikoyatlar esa boshlang‘ich bosqichda Tadbirkorlar Vakili tizimi orqali ko‘rib chiqilishi lozim, bu esa amaldagi ikki institut o‘rtasidagi vakolatlar chatishmasini bartaraf etadi va tadbirkorlarga huquqiy himoyaning aniq va bashorat qilinadigan yo‘lini taqdim etadi.

2021 yil yanvarda Surxondaryo viloyatida faoliyat yurituvchi mustaqil bloger va jurnalist Otabek Sattoriy — mahalliy hokimiyat vakillari faoliyatidagi korrupsiya holatlarini muntazam yoritib kelgan shaxs — mahalliy bozor rahbaridan pora (mobil telefon) talab qilganlikda ayblanib qamoqqa olindi. Uning hibsga olinishidan so‘ng, u tomonidan korrupsiyada ayblangan bir qator shaxslarning arizalari asosida yana bir necha tovlamachilik va tuhmat ayblovlari qo‘shildi [51]. 2021 yil 10 mayda Surxondaryo viloyat sudi Sattoriyni to‘rtta tovlamachilik va bitta tuhmat epizodi bo‘yicha aybdor deb topib, olti yarim yilga ozodlikdan mahrum etdi; buning ustiga davlat ayblovchisi — prokuror — sudda 11 yillik jazo qo‘llashni so‘ragan edi [48]. Uning advokati Umidbek Davlatov sudda prokurorning mijozi aybdorligini tasdiqlovchi biror moddiy dalil taqdim eta olmaganini alohida ta'kidladi [52]. 2022 yil noyabrda BMTning O‘zboshimchalik bilan qamoqqa olish masalalari bo‘yicha ishchi guruhi (WGAD) Sattoriyning qamoqqa olinishi o‘zboshimchalik bilan amalga oshirilgani va uning zudlik bilan qo‘yib yuborilishi hamda unga zarar qoplanishi lozimligi to‘g‘risida qaror qabul qildi [49]. Human Rights Watch, Committee to Protect Journalists va boshqa xalqaro tashkilotlar ushbu ishni Sattoriyning korrupsiyaga oid jurnalistik faoliyatiga qarshi qasddan uyushtirilgan ta'qib sifatida baholadilar [50; 52].

Bizning nazarimizda, ushbu кейс prokuror mustaqilligining teskari tomonini — ya'ni prokuror ayblov vakolatining hokimiyat vakillarini tanqid qiluvchi fuqarolarga qarshi qurol sifatida ishlatilishi xavfini — yaqqol ko‘rsatadi. BMT Havana yo‘riqnomalarida to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta'kidlanganidek, prokurorlar o‘z vazifalarini kamsitmasdan va faqat qonun asosida amalga oshirishlari lozim [15], biroq Sattoriy ishida aynan davlat ayblovchisi tomonidan so‘ralgan jazoning og‘irligi (11 yil) — moddiy dalillarning yetishmasligiga qaramay —

bizningcha, prokurorning ayblov funksiyasi mustaqil huquqiy baholashdan ko‘ra ma'muriy-siyosiy manfaatlarga xizmat qilganidan dalolat beradi. Bu, o‘z navbatida, 4.1- va 4.2-bandlarda ko‘rsatilgan manfaatlar to‘qnashuvi muammosining yana bir ko‘rinishi — prokurorning mahalliy hokimiyat organlari bilan institutsional yaqinligi tufayli ularni tanqid qiluvchilarga nisbatan xolis bo‘la olmasligi hisoblanadi.

Bizningcha, bunday holatlarning oldini olish uchun quyidagi ikki chorani joriy etish zarur: birinchidan, jurnalistlar, bloglar yoki fuqarolik faollari tomonidan mansabdor shaxslarning korrupsion faoliyati to‘g‘risida e'lon qilingan ma'lumotlar asosida ular ustidan qo‘zg‘atilgan jinoyat ishlarini ko‘rib chiqishda majburiy tartibda mustaqil, hududiy prokuraturadan yuqori turuvchi organ (masalan, Bosh prokuratura) tomonidan qo‘shimcha huquqiy nazorat o‘tkazish tartibini joriy etish, bu esa mahalliy manfaatlar ta'siridan himoyalanishni ta'minlaydi; ikkinchidan, tovlamachilik va tuhmat kabi ayblovlarning jurnalistik-tekshiruv faoliyati bilan bog‘liq holatlarda qo‘llanilishini cheklovchi, prokuror uchun majburiy bo‘lgan uslubiy ko‘rsatmalarni Bosh prokuratura darajasida qabul qilish, bunda BMT WGAD kabi xalqaro organlarning tegishli qarorlari majburiy ravishda ko‘rib chiqilishi va ularga munosabat oshkor qilinishi zarur.

Yuqorida tahlil qilingan beshta кейс — qiynoqlar bo‘yicha shikoyatlar, Qoraqalpog‘iston voqealari, Yunusobod TSJ ishi, tadbirkorlik sohasidagi nazorat amaliyoti va Otabek Sattoriy ishi — bir-biridan farqli sohalarga tegishli bo‘lsa-da, bizning nazarimizda ular barchasi bitta umumiy tizimli naqshni ochib beradi: prokuratura o‘z konstitutsiyaviy mustaqilligiga qaramay, amalda ko‘p hollarda o‘zi nazorat qilishi lozim bo‘lgan tizimning manfaatlarini fuqarolarning huquqiy manfaatlaridan ustun qo‘yish tendensiyasiga ega. Ushbu umumlashtirilgan xulosa asosida biz keyingi bobda prokuror maqomini isloh qilishning tizimli yo‘nalishlarini, so‘ngra esa ularni amalga oshirishning bosqichma-bosqich yo‘l xaritasini taklif etamiz.

5. Prokuror maqomidagi tizimli muammolar va ularni bartaraf etishning aniq yo‘llari

Yuqoridagi to‘rtta bobda o‘tkazilgan nazariy va amaliy tahlil negizida biz prokurorning huquqiy maqomiga oid beshta o‘zaro bog‘liq tizimli muammoni ajratib ko‘rsatamiz hamda har bir muammo bo‘yicha aniq, amalga oshirish mumkin bo‘lgan takliflarni ilgari suramiz.

Prokurorlarni lavozimga tayinlash va lavozimidan ozod etish tartibotida institutsional kafolatlarning yetarli emasligi. Amaldagi tartibga ko‘ra prokurorlarni lavozimga tayinlash va ozod etish ko‘p hollarda idoraviy buyruqlar asosida, yuqori turuvchi prokurorning qarorига bog‘liq holda amalga oshiriladi [2], bu esa Venetsiya komissiyasi ta'kidlagan mustaqil va shaffof kadrlar siyosati tamoyiliga to‘liq javob bermaydi [18]. Bizningcha, aynan mana shu muammo 4.3-bandda tahlil qilingan Yunusobod кейсидаги shaxsiy javobgarlikning yo‘qligi bilan bevosita bog‘liq: agar prokurorning martabasi to‘liq yuqori turuvchi mansabdor shaxsning subyektiv xohishiga bog‘liq bo‘lsa, u mustaqil va tanqidiy qaror qabul qilishdan tabiiy ravishda cheklanadi.

Prokurorlarni lavozimga tayinlash, ko‘tarish va intizomiy javobgarlikka tortish masalalarini ko‘rib chiquvchi, tarkibida nafaqat prokuratura tizimi vakillari, balki sud, advokatura va ilmiy-pedagogik jamoatchilik vakillari ham (kamida uchdan bir qismi) bo‘lgan mustaqil kollegial organ — Prokurorlar kengashi — «Prokuratura to‘g‘risida»gi Qonunga alohida bob kiritish orqali ta'sis etilishi lozim; uning qarorlari sud tartibida shikoyat qilinishi mumkin bo‘lgan huquqiy hujjat maqomiga ega bo‘lishi kerak.

Bizningcha, ushbu taklifning qonunchilikka aniq tatbiq etilishini ko‘rsatish maqsadida, «Prokuratura to‘g‘risida»gi Qonunga kiritilishi mumkin bo‘lgan yangi moddaning taxminiy mazmunini quyidagicha tasavvur qilish mumkin: «Prokurorlar kengashi — prokurorlarni lavozimga tavsiya etish, ularni intizomiy javobgarlikka tortish va rag‘batlantirish masalalari bo‘yicha maslahat-qaror beruvchi mustaqil organ bo‘lib, uning tarkibiga Bosh prokuror

tomonidan taqdim etilgan prokuratura xodimlari, Oliy sud tomonidan taqdim etilgan sudyalar, Advokatlar palatasi tomonidan taqdim etilgan advokatlar va oliy yuridik ta'lim muassasalari tomonidan taqdim etilgan professor-o‘qituvchilar teng nisbatda kiritiladi; Kengash qarorlari asoslantirilgan yozma shaklda qabul qilinadi va manfaatdor shaxs tomonidan ma'muriy sudga shikoyat qilinishi mumkin». Bizning nazarimizda, aynan mana shunday — konkret va operativ tatbiq etilishi mumkin bo‘lgan — norma loyihalari, umumiy chaqiriqlardan farqli o‘laroq, qonun ijodkorlik jarayoniga real hissa qo‘shishi mumkin.

CCPE 13-sonli xulosasida ta'kidlanganidek, intizomiy javobgarlik mezonlarining noaniqligi prokuror mustaqilligiga bilvosita tahdid tug‘dirishi mumkin [17]. Bizningcha, bu — nafaqat nazariy xavf, balki 4.1-banddagi qiynoqlar bo‘yicha shikoyatlarni asossiz to‘xtatish amaliyotining bevosita institutsional sababi.

«Prokuratura to‘g‘risida»gi Qonunga intizomiy javobgarlikning quyidagi aniq asoslarini ko‘rsatuvchi alohida modda kiritish taklif etiladi: (a) qonun bilan belgilangan muddatlarni asossiz buzish; (b) fuqarolar murojaatiga mazmunan javob bermaslik yoki shaxssiz javob berish; (v) qiynoq yoki shafqatsiz muomala to‘g‘risidagi shikoyatni tekshirishdan asossiz bosh tortish. Har bir asos bo‘yicha aniq intizomiy chora (ogohlantirishdan boshlab lavozimidan chetlatishgacha) va prokurorning ushbu qarorlarga sud tartibida shikoyat qilish huquqi belgilanishi zarur.

Yuqorida ko‘rsatilganidek, prokurorning bir vaqtning o‘zida ham tergovni nazorat qiluvchi, ham davlat ayblovini qo‘llab-quvvatlovchi bo‘lishi, ayniqsa huquqni muhofaza qilish tizimi xodimlarining o‘ziga nisbatan qilingan qiynoq yoki kuch ishlatish shikoyatlarini ko‘rib chiqishda, obyektivlikka jiddiy xavf tug‘diradi [40].

Huquqni muhofaza qilish xodimlarining fuqarolarga nisbatan qiynoq, shafqatsiz muomala yoki qonunsiz kuch ishlatishi to‘g‘risidagi barcha shikoyatlarni ko‘rib chiqish va tekshirish vakolatini, ular tergov olib borgan yoki nazorat qilgan hududiy prokuraturadan tashqarida joylashgan, Bosh prokuratura qoshidagi mustaqil maxsus bo‘linmaga topshirish; bunday bo‘linma xodimlari muntazam ravishda tergov ishlaridan chetlatilgan (rotatsiya) bo‘lishi va faqat shu turdagi shikoyatlar bilan shug‘ullanishi lozim.

Prokuratura tizimida klassik nazorat funksiyasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lmagan qo‘shimcha vazifalarning (jumladan, Majburiy ijro byurosining ijro-ma'muriy funksiyalarining) mujassamlashuvi [4; 6].

Majburiy ijro byurosini alohida ijro-huquqiy maqomga ega, Adliya vazirligi tizimiga yoki mustaqil davlat agentligiga topshirish, uning prokuror nazorati bilan o‘zaro munosabatini esa klassik prokuror nazorati (ya'ni tashqi, mustaqil nazorat) shaklida qonun darajasida aniq belgilash.

Yuqorida ko‘rsatilganidek, prokurorning tadbirkorlik subyektlari va xo‘jalik yurituvchi tashkilotlar ustidan amalga oshirayotgan umumiy nazorat vakolati, aniq chegaralanmagan taqdirda, tadbirkorlik erkinligiga ortiqcha aralashuv xavfini keltirib chiqaradi [20; 43]. Prezidentning 2020 yil 29 iyundagi PF-6013-son Farmoni korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini takomillashtirishga qaratilgan bo‘lib [7], 2023 yil 11 sentabrdagi PF-158-son Farmoni bilan tasdiqlangan «O‘zbekiston – 2030» strategiyasi esa huquqiy davlat qurish va tadbirkorlik muhitini yaxshilashni ustuvor yo‘nalish sifatida belgilaydi [8].

Prokurorning xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga aralashuvini faqat aniq jinoyat tarkibi belgilari (jumladan Jinoyat kodeksining tegishli moddalari) mavjud bo‘lgan va sud tomonidan tasdiqlangan asoslar bo‘yicha amalga oshirilishini «Prokuratura to‘g‘risida»gi Qonunning 4-moddasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri belgilash, iqtisodiy-ma'muriy xarakterdagi nizolarni esa Tadbirkorlar Vakili tizimiga o‘tkazish orqali vakolatlar chatishmasini bartaraf etish.

Bizning nazarimizda, ushbu yechimni amalga oshirishning yana bir mumkin bo‘lgan usuli — Qozog‘iston tajribasida qo‘llanilgan risklarga asoslangan tekshiruv modelini

O‘zbekiston sharoitida moslashtirishdir [20]. Bunday modelda tadbirkorlik subyektlariga nisbatan prokuror tekshiruvi faqat oldindan belgilangan, obyektiv risk mezonlari (masalan, oldingi huquqbuzarliklar tarixi, soliq intizomiga rioya qilish darajasi, jamoatchilik xavfsizligiga potensial ta'sir) asosida avtomatlashtirilgan tarzda tanlab olingan subyektlarga nisbatan amalga oshiriladi, bu esa mansabdor shaxsning subyektiv xohishiga asoslangan «tanlab tekshirish» amaliyotini keskin cheklaydi. Bizningcha, bunday raqamlashtirilgan, mezonlarga asoslangan yondashuvning joriy etilishi nafaqat tadbirkorlik erkinligini himoya qiladi, balki 5-bobning yettinchi muammosida ko‘rsatilgan shaffoflik tanqisligini bartaraf etishga ham xizmat qiladi, chunki risk mezonlari va ular asosida tanlangan tekshiruvlar statistikasi oshkor qilinishi mumkin bo‘lgan, obyektiv tekshirilishi mumkin bo‘lgan ma'lumotlardir.

Yuqorida tahlil qilingan Otabek Sattoriy ishi ko‘rsatganidek, korrupsiyani fosh qiluvchi jurnalist va blogerlarga nisbatan tovlamachilik yoki tuhmat kabi ayblovlarning qo‘llanilishi, ayniqsa prokuror tomonidan og‘ir jazo so‘ralishi bilan birga kelganda, BMTning WGAD tomonidan o‘zboshimchalik deb topilishi mumkin [15; 49].

Bosh prokuratura darajasida jurnalistik-tekshiruv faoliyati bilan bog‘liq tovlamachilik va tuhmat ayblovlarini qo‘zg‘atish va ularда qattiq jazo so‘rash bo‘yicha majburiy uslubiy ko‘rsatmalarni qabul qilish, bunday ishlar bo‘yicha qo‘shimcha, mustaqil huquqiy nazoratni joriy etish hamda xalqaro organlarning (WGAD, BMT maxsus ma'ruzachilari) tegishli qarorlariga rasmiy munosabat bildirish tartibini qonun darajasida belgilash.

Bizning nazarimizda, yuqorida tahlil qilingan barcha oltita muammoning tub ildizlaridan yana biri — prokuratura tizimida kadrlar tarkibi (jumladan mintaqaviy va jinsiy nomutanosiblik), ularning malaka oshirish tizimi va, eng muhimi, prokuratura faoliyatiga oid statistik ma'lumotlarning ochiqligi darajasi bilan bog‘liq. Hozirgi kunda prokuratura tomonidan e'lon qilinadigan statistik hisobotlar, bizningcha, asosan umumlashtirilgan, agregatlashgan ko‘rsatkichlar (masalan, «qancha ish qo‘zg‘atildi») bilan cheklanadi, biroq intizomiy javobgarlikka tortilgan prokurorlar soni, ularga nisbatan qo‘llanilgan chora turlari, shikoyatlar bo‘yicha qabul qilingan qarorlarning taqsimoti kabi chuqurroq tahliliy ma'lumotlar odatda oshkor qilinmaydi. Bizning fikrimizcha, aynan mana shu ma'lumotlarning yopiqligi tashqi (fuqarolik jamiyati, ilmiy hamjamiyat, xalqaro tashkilotlar) nazoratni sezilarli darajada qiyinlashtiradi va, natijada, 4-bobda tahlil qilingan barcha кейсларda kuzatilgan shaffoflik tanqisligini kuchaytiradi.

Aniq yechim. Bosh prokuratura veb-sayti orqali choraklik asosda intizomiy javobgarlikka oid batafsil, ammo shaxsiy ma'lumotlarni oshkor qilmaydigan statistik ma'lumotlarni (mansab darajasi, hudud, chora turi kesimida) e'lon qilishni majburiy qilib belgilash, bunday hisobotlarni tayyorlash va tahlil qilish uchun mustaqil ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan hamkorlikni institutsionallashtirish; bundan tashqari, prokurorlar korpusi tarkibida mintaqaviy va jinsiy nomutanosiblikni bartaraf etishga qaratilgan maqsadli kadrlar dasturini ishlab chiqish.

6. Islohotlarni amalga oshirish yo‘l xaritasi: bosqichma-bosqich yondashuv

Yuqorida taklif etilgan oltita yo‘nalishdagi islohotlarning barchasini bir vaqtning o‘zida amalga oshirish, bizningcha, na siyosiy, na institutsional jihatdan realistik hisoblanadi. Shu sababli biz ularni uch bosqichli yo‘l xaritasi shaklida taqdim etishni maqsadga muvofiq deb bilamiz, bunda har bir bosqich oldingisining natijalariga tayanadi.

Ushbu bosqichda, bizning fikrimizcha, qonun o‘zgartirishlarini talab qilmaydigan yoki minimal darajada talab qiladigan chora-tadbirlarga ustuvorlik berish lozim: fuqarolar murojaatlariga javoblarda mas'ul xodimning ismi va lavozimini ko‘rsatish majburiyatini idoraviy buyruq darajasida joriy etish (4.3-band), qiynoq to‘g‘risidagi shikoyatlarni ko‘rib chiqish uchun Bosh prokuratura tarkibida vaqtinchalik maxsus guruh tashkil etish (4.1-band) hamda jurnalistik faoliyat bilan bog‘liq ishlar bo‘yicha uslubiy ko‘rsatma qabul qilish (4.5-

band). Bizningcha, bu chora-tadbirlar nisbatan tez amalga oshirilishi mumkin va ular keyingi, chuqurroq islohotlar uchun institutsional zamin yaratadi.

Ushbu bosqichda qonun darajasidagi o‘zgarishlar amalga oshirilishi lozim: «Prokuratura to‘g‘risida»gi Qonunga intizomiy javobgarlikning aniq mezonlarini kiritish (5-bobning ikkinchi muammosi), Majburiy ijro byurosining institutsional maqomini qayta ko‘rib chiqish (to‘rtinchi muammo) hamda umumiy nazorat vakolatlarini sud nazorati bilan muvozanatlashtiruvchi normalarni joriy etish (beshinchi muammo). Bizning nazarimizda, aynan shu bosqichda qonun loyihalarini tayyorlashda xalqaro ekspertlar (Venetsiya komissiyasi, CCPE) bilan maslahatlashuvlarni tashkil etish alohida ahamiyat kasb etadi, chunki bu — qabul qilinadigan normalarning xalqaro standartlarga muvofiqligini oshiradi.

Ushbu bosqichda, bizningcha, eng institutsional jihatdan murakkab va shu bilan birga eng muhim islohot — mustaqil Prokurorlar kengashini konstitutsiyaviy yoki konstitutsiyaviy darajadagi qonun bilan ta'sis etish (birinchi muammo) hamda tergov va nazorat funksiyalarini institutsional ravishda ajratish (uchinchi muammo) amalga oshirilishi lozim. Bizning chuqur ishonchimizga ko‘ra, aynan mana shu ikki chora prokuratura tizimidagi eng tub — tizimli manfaatlar to‘qnashuvi bilan bog‘liq — muammoni hal qilishga qodir, biroq ularning amalga oshirilishi sezilarli siyosiy iroda va institutsional tayyorgarlikni talab qiladi, shu sababli ularni oxirgi bosqichga qoldirish, bizningcha, real islohot strategiyasining mantiqiy natijasidir.

Har qanday islohot dasturi, agar uning natijalarini o‘lchash mumkin bo‘lgan mezonlar bilan bog‘lanmasa, deklarativ tusga ega bo‘lib qolish xavfiga duch keladi — bu, bizning fikrimizcha, aynan 4-bobda tahlil qilingan кейсlarning aksariyatida kuzatilgan asosiy nuqson edi: islohotlar e'lon qilingan, biroq ularning amaliy samaradorligini tekshirish uchun aniq mezonlar taqdim etilmagan. Shu sababli biz quyidagi to‘rtta o‘lchanadigan indikatorni taklif etamiz: (1) qiynoq to‘g‘risidagi shikoyatlar bo‘yicha jinoiy javobgarlikka tortilgan mansabdor shaxslar sonining shikoyatlar umumiy soniga nisbati — bu ko‘rsatkich 4.1-bandda ko‘rsatilgan tafovutni to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘lchaydi; (2) fuqarolar murojaatlariga shaxsiy imzo bilan berilgan javoblarning umumiy javoblarga nisbati; (3) tadbirkorlik subyektlariga nisbatan prokuratura tomonidan boshlangan tekshiruvlarning sud tomonidan tasdiqlangan tekshiruvlarga nisbati; (4) jurnalistik faoliyat bilan bog‘liq tovlamachilik/tuhmat ishlari bo‘yicha oqlov hukmlari ulushining dinamikasi. Bizning nazarimizda, ushbu indikatorlarning har biri yiliga kamida bir marta mustaqil tarzda — masalan, Oliy Majlis huzuridagi tegishli qo‘mita yoki milliy inson huquqlari instituti tomonidan — baholanishi va natijalari oshkor qilinishi lozim, bu esa 5-bobda taklif etilgan Prokurorlar kengashi va yangi shaffoflik mexanizmlarining haqiqatan ishlab-ishlamayotganini tekshirish imkonini beradi.

Xulosa

O‘tkazilgan tadqiqot — nazariy-me'yoriy tahlil, xalqaro standartlar bilan qiyosiy taqqoslash va to‘rtta real кейс asosidagi amaliy tahlil — negizida biz quyidagi umumlashtiruvchi xulosalarni shakllantirish mumkin, deb hisoblaymiz.

Birinchidan, prokurorning huquqiy maqomi Konstitutsiyaning XXV bobi (143–145-moddalar) va «Prokuratura to‘g‘risida»gi Qonun orqali kompleks tarzda tartibga solingan bo‘lib, bu hol mamlakatimiz konstitutsiyaviy tizimining o‘ziga xos jihatlaridan birini tashkil etadi [1; 2]. Biroq, bizning tahlilimiz shuni ko‘rsatadiki, konstitutsiyaviy mustahkamlanishning o‘zi amaliy mustaqillikni avtomatik ravishda kafolatlamaydi.

Ikkinchidan, prokurorning jinoyat sudlovidagi protsessual maqomi ko‘p qirrali bo‘lib, tergov ustidan nazorat va davlat ayblovini qo‘llab-quvvatlash funksiyalarining bir shaxsda birlashishi — bizning nazarimizda va 4.1-, 4.2-bandlarda keltirilgan konkret dalillar asosida

— obyektivlikka putur yetkazuvchi tizimli manfaatlar to‘qnashuvini keltirib chiqaradi [9; 10; 40].

Uchinchidan, xalqaro standartlar (BMT Havana yo‘riqnomalari, Rec(2000)19, CCPE 13-sonli xulosa, Venetsiya komissiyasi hisoboti) bilan qiyosiy tahlil O‘zbekiston prokuratura tizimining umumiy kontseptual asoslari jahon amaliyotiga asosan mos kelishini, ammo kadrlar mustaqilligi kafolatlari va intizomiy javobgarlik tartiboti borasida jiddiy takomillashtirishga ehtiyoj mavjudligini ko‘rsatadi [15; 16; 17; 18].

To‘rtinchidan, beshta real kейс — BMT Qiynoqlarga qarshi qo‘mitasining xulosalari, 2022 yilgi Qoraqalpog‘iston voqealari, Yunusobod TCЖ ishi, tadbirkorlik sohasidagi nazorat amaliyoti va Otabek Sattoriy ishi — bir-biridan farqli bo‘lsa-da, bitta umumiy naqshni: prokuratura tizimining o‘z-o‘zini nazorat qilishdagi tizimli zaifligini ochib beradi, deb bilamiz [40; 42; 43; 44; 51].

Beshinchidan, prokuror maqomini takomillashtirishning realistik yo‘nalishi sifatida biz quyidagilarni taklif etamiz: mustaqil Prokurorlar kengashini ta'sis etish, intizomiy javobgarlikning aniq mezonlarini qonun darajasida belgilash, qiynoq va kuch ishlatish shikoyatlarini ko‘rib chiqish uchun tergovdan mustaqil maxsus bo‘linma tashkil etish, Majburiy ijro byurosining institutsional maqomini aniqlashtirish, umumiy nazorat vakolatlarini aniq protsessual va sud nazorati chegaralariga solish, jurnalistik-tekshiruv faoliyatiga qarshi ayblov vakolatining suiiste'mol qilinishining oldini oluvchi maxsus uslubiy ko‘rsatmalarni joriy etish hamda prokuratura faoliyatiga oid statistik ma'lumotlarning ochiqligini oshirish.

Oltinchidan, ushbu takliflarning barchasini bir vaqtning o‘zida emas, balki 6-bobda taklif etilgan uch bosqichli — qisqa, o‘rta va uzoq muddatli — yo‘l xaritasi asosida izchil amalga oshirish, bizning chuqur ishonchimizga ko‘ra, ularning real hayotga tatbiq etilish ehtimolini sezilarli darajada oshiradi. Ushbu takliflar, bizningcha, deklarativ bayonot bo‘lib qolmasligi, balki amalda tekshirilgan konkret muammolarga qaratilgan aniq yechimlar sifatida qonunchilikka kiritilishi kerak — faqat shundagina prokuratura institutining huquqiy davlat qurish jarayonidagi haqiqiy roli mustahkamlanadi va xalqaro standartlarga muvofiqlik ta'minlanadi.

Yakunda, bizning shaxsiy pozitsiyamizni yana bir bor aniq bayon etishni lozim topamiz: prokuratura instituti — o‘z tabiatiga ko‘ra — kuch va ishonchni birlashtiruvchi noyob davlat organidir, u fuqarolarni davlat suiiste'molidan ham, jinoyatchilikdan ham himoya qilishi lozim bo‘lgan «ikki qirrali qalqon» vazifasini bajaradi. Bizning nazarimizda, aynan mana shu ikki qirralilik — himoya qiluvchi va nazorat qiluvchi funksiyalarning bir institutda birlashishi — O‘zbekiston prokuraturasi oldida turgan eng chuqur, tizimli muammoning mohiyatini tashkil etadi, va bu muammo faqat kadrlar almashtirish yoki alohida qonun o‘zgartirishlari bilan emas, balki institutsional dizaynni tubdan qayta ko‘rib chiqish orqaligina hal etilishi mumkin. Biz umid qilamizki, mazkur maqolada taklif etilgan tahlil va konkret takliflar — garchi ular yakuniy va mukammal bo‘lmasa-da — O‘zbekistonda prokuratura huquqi sohasidagi keyingi ilmiy izlanishlar va, muhimi, amaliy qonunchilik ishlari uchun asos bo‘la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (2023 yil 30 aprel umumxalq referendumi asosida qabul qilingan yangi tahrir, 2023 yil 1 maydan kuchga kirgan).
2. O‘zbekiston Respublikasining «Prokuratura to‘g‘risida»gi Qonuni, 1992 yil 9 dekabr, № 746-XII (keyingi tahrirlar, jumladan 2023 yil 11 apreldagi O‘RQ-829, 2023 yil 30 oktabrdagi O‘RQ-873, 2023 yil 28 noyabrdagi O‘RQ-880-sonli qonunlar bilan).
3. Саидов А.Ҳ. Конституционное право Республики Узбекистан. — Ташкент: Адолат.

4. Komilov A. Prokuror huquqiy vositalarining milliy huquqiy asoslari tahlili // Yurist Axborotnomasi. — 2025. — T. 5. — №1. — B. 42–49.
5. Абдуолимов У.Х. Органы прокуратуры Узбекистана и Турции и вопросы их классификации // Журнал правовых исследований. — 2024. — Т. 9. — №6.
6. Гулямов С.С., Рахманкулов Х.Р. Правоохранительные органы Республики Узбекистан. — Ташкент.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 iyundagi PF-6013-son Farmoni «Korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida».
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentabrdagi PF-158-son Farmoni «“O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida».
9. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi.
10. Рустамбаев М.Х. Уголовный процесс Республики Узбекистан. Общая часть. — Ташкент.
11. Рустамбаев М.Х. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Республики Узбекистан.
12. Бозоров Ж.С. Защита прав и свобод человека прокурором // Журнал правовых исследований. — 2025.
13. Rajabov B.X. Prokuror-kriminalistning dalillarni to‘plashdagi rolini oshirish istiqbollari // Jurnal akademicheskix issledovaniy novogo Uzbekistana. — 2024.
14. Astanov I.R., Turg‘unov A. The Role of the Forensic Prosecutor in Improving Investigation and Ensuring Protection of Individual Rights and Freedoms // Social Innovations Research Journal. — 2024.
15. United Nations. Guidelines on the Role of Prosecutors. Havana, 1990.
16. Recommendation Rec(2000)19 of the Committee of Ministers to Member States on the Role of Public Prosecution in the Criminal Justice System.
17. Opinion No. 13 (2018) of the Consultative Council of European Prosecutors (CCPE) concerning independence, accountability and ethics of prosecutors.
18. Venice Commission. Report on European Standards as Regards the Independence of the Prosecution Service. Strasbourg, 2011.
19. Council of Europe. European Guidelines on Ethics and Conduct for Public Prosecutors (Budapest Guidelines). 2005.
20. Ким И., Инагамова М. Совершенствование правовых основ деятельности органов прокуратуры в Узбекистане // NRJ. — 2024.
21. Paxmonov T.T. Pravovoy status prokuraturы v sisteme organov gosudarstvennoy vlasti Respubliki Uzbekistan // European Journal of Interdisciplinary Research and Development. — 2022. — T. 4. — S. 87–90.
22. OECD. Anti-Corruption Reforms in Uzbekistan. Paris: OECD Publishing.
23. OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. Rule of Law and Prosecution Standards.
24. Саидов Ш.М. Цель, принципы и особенности деятельности прокуратуры по правотворчеству // Журнал правовых исследований. — 2021.
25. Амирбеков К.И. (ред.). Научное обеспечение деятельности прокуратуры: сборник научных докладов. — Москва: Университет прокуратуры Российской Федерации, 2022.
26. Россинский С.Б. Прокурор в уголовном судопроизводстве: современная модель процессуального статуса. — Москва: Норма.
27. Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Уголовный процесс. — Москва: Норма.
28. Бессарабов В.Г. Прокуратура в системе обеспечения законности государства. — Москва.

29. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Rule of Law Checklist.
30. International Association of Prosecutors. Standards of Professional Responsibility and Statement of the Essential Duties and Rights of Prosecutors.
31. UN Office on Drugs and Crime (UNODC). The Status and Role of Prosecutors.
32. International Association of Prosecutors. Prosecutorial Independence: International Standards and Best Practices.
33. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi.
34. O‘zbekiston Respublikasining «Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida»gi Qonuni.
35. O‘zbekiston Respublikasining «Davlat fuqarolik xizmati to‘g‘risida»gi Qonuni; O‘zbekiston Respublikasining «Parlament nazorati to‘g‘risida»gi Qonuni.
36. O‘zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish organlari akademiyasi. Prokuror nazorati masalalari bo‘yicha ilmiy ishlar. — Toshkent.
37. O‘zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish organlari akademiyasining prokurorlik faoliyati masalalari bo‘yicha ilmiy maqolalar to‘plami.
38. O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi. Prokuratura organlarini isloh qilish bo‘yicha materiallar.
39. Саидов А.Х. Правовая система Республики Узбекистан. — Ташкент.
40. UN Committee against Torture. Concluding observations on the fifth periodic report of Uzbekistan. CAT/C/UZB/CO/5, 2019–2020.
41. Human Rights Watch. World Report — chapter on Uzbekistan (torture and accountability sections).
42. Как и где прокуратура Узбекистана потеряла Уголовно-процессуальный кодекс // nuz.uz, 2026. URL: https://nuz.uz/2026/02/19/kak-i-gde-prokuratura-uzbekistana-poteryala-ugolovno-proczessualnyj-kodeks/ (murojaat sanasi: 10.07.2026).
43. O‘zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik subyektlarining huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Vakil to‘g‘risida»gi Qonuni, 2017 yil 29 avgust, № O‘RQ-440 (2023 yil 20 yanvardagi O‘RQ-815-son Qonun bilan kiritilgan o‘zgartirishlar bilan).
44. Human Rights Watch. Uzbekistan: 16-Year Sentence in Karakalpakstan Protest Case. 08.02.2023. URL: https://www.hrw.org/ru/news/2023/02/08/uzbekistan-16-year-sentence-autonomous-region-protests (murojaat sanasi: 10.07.2026).
45. Погибшие и раненые в ходе событий 1-2 июля 2022 года в Каракалпакстане (анализ и списки) // Asiaterra.info, 2024. URL: https://www.asiaterra.info/etnicheskie-menshinstva/pogibshie-i-ranenye-v-khode-sobytij-1-2-iyulya-2022-goda-v-karakalpakstane-analiz-i-spiski (murojaat sanasi: 10.07.2026).
46. Протесты в Каракалпакстане: хронология событий // Hook.report, 2022. URL: https://hook.report/2022/07/karakalpakstan-protesti/ (murojaat sanasi: 10.07.2026).
47. Три сотрудника МВД Узбекистана осуждены по делу о событиях в Каракалпакстане // Gazeta.uz, 2023. URL: https://www.gazeta.uz/ru/2023/08/05/nukus-case/ (murojaat sanasi: 10.07.2026).
48. Uzbek Prosecutor Seeks 11 Years In Prison For Blogger Critical Of Government // RFE/RL, 05.05.2021. URL: https://www.rferl.org/a/uzbekistan-blogger-prosecutor-11-years/31239361.html (murojaat sanasi: 10.07.2026).
49. Otabek Sattoriy // Tom Lantos Human Rights Commission. URL: https://humanrightscommission.house.gov/DFP/Countries/Uzbekistan/Otabek-Sattoriy (murojaat sanasi: 10.07.2026).
50. International NGOs Slam Uzbekistan for Jailing Anti-Corruption Blogger // OCCRP, 14.05.2021. URL: https://www.occrp.org/en/news/international-ngos-slam-uzbekistan-for-jailing-anti-corruption-blogger (murojaat sanasi: 10.07.2026).